

Osman TAŞKIN

Dr. Öğr. Üyesi | Asst. Prof.

Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Kilis-TÜRKİYE
Kilis 7 Aralık University, Faculty of Science and Literature, The History Department, Kilis-TURKEY

ORCID: 0000-0002-6193-7169

osman.taskin@kilis.edu.tr

Ekonomik ve Tipolojik Bir Tahlil: Kilis'te Gayrimüslimler (1846-1849)

Öz

Bu çalışma 1840'ların sonunda Kilis'te yaşayan gayrimüslim cemaatlerin ekonomik durumlarına, nüfus ve tipolojik yapılarına odaklanmıştır. Çalışmada 1846-1849 yıllarına ait üç ayrı cizye defterlerinden elde edilen bilgiler çerçevesinde gayrimüslim cemaatlerin ekonomik durumları karşılaştırmalı olarak incelenmesi hedeflenmiştir. Dışardan gelen gayrimüslimlerden yola çıkarak Kilis'in bu tarihlerde hangi kazalarla ticari veya sosyal ilişki içerisinde olduğu ortaya konulmaya çalışılmıştır. Şehirde hangi gayrimüslim cemaatlerin yaşadığı ve bunların ekonomik yaşam düzeyleri arasında belirgin bir fark olup olmadığı, varsa hangi cemaatin daha yüksek bir gelir seviyesine sahip olduğu tespit edilmeye gayret gösterilmiştir. Bulunduğu coğrafyanın kavşağında yer alan Kilis'e hangi güzergâhtan daha fazla gayrimüslimin geldiği sorusuna yanıt aramak da araştırmanın hedeflerinden birisini oluşturmaktadır. Bununla birlikte gayrimüslimlerin yaşları ve fiziksel özellikleri çerçevesinde elde edilecek veriler sayesinde hangi fiziksel özelliklere sahip oldukları incelenecektir. Kilis'te yaşayan vergi mükellefi gayrimüslimler çevre şehirlerde yaşayan aynı kategorideki gayrimüslimlerle yaş ortalamaları, genç ve yaşlı nüfus açısından karşılaştırılarak belirgin farklar ele alınacaktır. Tipolojik anlamda Kilis'te yaşayan gayrimüslimlerin belirgin özellikleri tespit edilerek karşılaştırmalı bir şekilde incelenecektir. Gayrimüslimlerde fiziksel görünümü etkileyen sakal veya bıyık bırakma âdetinin hangi seviyede olduğu belirlenecek ve bıyık veya sakal bırakma tercihlerinin yaşın ilerlemesiyle bir bağlantısının olup olmadığı sorusuna yanıt aranacaktır. Ayrıca gayrimüslimlerin boy seviyeleri incelenerek yoğun olarak hangi boy seviyesine sahip oldukları tespit edilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kilis, Gayrimüslim Cemaatler, Cizye, Ekonomik ve Sosyal Tarih, Ermeni

An Economic and Typological Analysis: Non-Muslim Communities in Kilis (1846-1849)

Abstract

This study focused on the economic conditions, population and typological structures of the non-Muslim communities living in Kilis in the late 1840s. In this study, it is aimed to comparatively examine the economic conditions of non-Muslim communities within the framework of the information obtained from three separate jizya registers belonging to the years 1846-1849. Based on the non-Muslims coming from outside, it has been strived to reveal with which districts Kilis was in commercial or social relations during these dates. It has been tried to determine which non-Muslim communities live in the city and whether there is a significant difference between their economic life levels, and if so, which community has a higher income level. One of the objectives of the research is to seek an answer to the question based on from which route more non-Muslims come to Kilis, which is located at the crossroads of its geography. In addition, the physical characteristics of non-Muslims will be examined, thanks to the data to be obtained within the framework of their ages and physical characteristics. The significant differences will be discussed by comparing the taxpayer non-Muslims living in Kilis with the non-Muslims living in the surrounding cities in terms of average age, young and old population. In the typological sense, the distinctive features of the non-Muslims living in Kilis will be determined, and examined in a comparative way. The level of beard or mustache growth, which affects the physical appearance of non-Muslims, will be determined and an answer will be sought to the question of whether there is a relationship between mustache or beard growth preferences and age. Furthermore, the height levels of non-Muslims will be examined, and it will be tried to determine which height level they have intensively.

Keywords: Kilis, Non-Muslim Communities, Jizya, Economic and Social History, Armenian.

Giriş¹

Birçok araştırma gayrimüslimlerin ticari sahada daha çok yer almalarını, devletin uygulamış olduğu sistem sayesinde elde ettiklerini ortaya koymaktadır. Bu hususta gayrimüslimlerin ekonomik durumlarını ortaya koyan nüfus defterleri ve cizye defterleri önemli bir yer tutmakta ve demografi çalışmalarda birbirini tamamlamaktadır (Çoruh, 2020, s. 78). Ancak genellemeler bütün coğrafyalarda yaşayan gayrimüslimleri kapsayacağı için sağlıklı ve bilimsel bir yaklaşım olmayacaktır. Bu noktada bölgesel veya şehir merkezli karşılaştırmalı çalışmalar önemli hale gelmektedir. Bunların tamamlanmasından sonra çalışmaların toparlanmasıyla belki daha geniş çaplı değerlendirme imkânı elde edilmiş olunacaktır. Bu çerçevede Kilis ve çevresindeki şehirler, araştırmalara konu olacak önemli yerler arasında yer almaktadır. Bu çalışmanın genel hedefi Kilis ve yakın çevresiyle ilgili çalışmalara katkı sunması yanında daha özelden Kilis'te yaşayan ve çevre şehirlerden geçici olarak gelen gayrimüslimlerin ekonomik durumları ve fiziksel özellikleriyle ilgili ekonomik ve tipolojik bir tahlil yapmaktır. Bu bilgiler üç ayrı cizye defteri kullanılacaktır. Çalışma, 1846 ve 1849 yıllarında Kilis'te yaşayan gayrimüslimlerin nüfusu, ekonomik durumları ve çevre şehirler ile olan ticari ilişkilerini ortaya koymaktır. Ayrıca yapılan çalışmalardan yararlanarak yakın kaza ve sancak merkezlerinde yaşayan gayrimüslimlerle karşılaştırmalar yapıp Kilisli gayrimüslimlerin ekonomik seviyeleri daha anlaşılır hale getirilmeye çalışılmıştır. Ekonomik tespitlerin yansırı fiziksel tanımlamaların değerlendirilmesi ile antropolojik araştırmalara kaynaklık edecek verilerin ortaya konması da hedeflenmiştir. Çalışmanın temel kaynakları Başkanlık Osmanlı Arşivinde bulunan ve üzerinde ayrıntılı çalışma yapılmamış Maliye Nezareti Varidat Muhasebesi Cizye Defterlerinden (BOA.ML.VRD.CMH.d.) 652, 933 ve 1493 numaralı defterlerdir.² Konu Kilis'in şehirleşme sürecine ve nüfus gelişimine genel hatlarıyla değindikten sonra gayrimüslimlerin ekonomik durumları ve tipolojik özelliklerinin tahlil edilmesi suretiyle ele alınmıştır.

Osmanlı Devleti'nde devlet otoriteleri ile gayrimüslim toplulukları arasındaki düzenlemeleri tanımlamak için kullanılan "millet sistemi" sayesinde çok yapı, farklı din ve etnik yapıya sahip topluluklar Osmanlı yaşamına dâhil edilmiştir. Fatih Sultan Mehmet dönemi ile şekillenen bu oluşum Tanzimat Dönemi'nde değişmiştir. İslami zimmet kavramının ve Roma cemaatler sisteminin birleşiminden meydana gelen bu kurumsal yapı içerisinde önemli bir tolerans barındırmakla birlikte temelde idari, hukuki ve siyasi bir organizasyon olarak tarif edilmektedir (Braude, 1999, s. 245; Adıyeye, 2014, s.345). Bu yapı 1856 Islahat Fermanı ile birlikte önemli ölçüde ortadan kaldırılıncaya kadar kurumsallaşmasını Osmanlı döneminde kazanmıştır. Kendi topraklarında başka din mensuplarına hayat hakkı tanıyan İslam hukuku tarih boyunca bu anlayışını değiştirmeden Osmanlı Devleti'ne kadar devam ettirmiştir. Osmanlı Devleti de kuruluşundan itibaren gayrimüslimleri İslam hukukunun zimmet ve eman kurumları çerçevesinde yönetmiştir. Zimmet hukuku çerçevesinde din ve vicdan hürriyeti bakımından istikrarlı bir seyir takip etmiştir. Yine devlet İslam hukukuna göre güvenliğinin karşılığı olarak cizye vergisi almıştır (Kenanoğlu, 2013, s. 438, 440; Küçük, 1999, s. 208; Çoruh, 2020, s. 78; Özel, 1996, s. 418). Osmanlı Devleti'nde XVI. yüzyıla kadar cizye vergisi yerine haraç kelimesi kullanılmışsa da cizye veya "cizye-i şer'i" kavramı yaygınlık kazanmıştır. Arazi haracından ayırt edebilmek için "baş haracı" tabiri kullanılmıştır. (İnalçık, 1993, s. 45) Haraç vergisine "cizyetü'l- arz", cizye vergisine de "haracu'r- ru'us da denilmiştir (Ercan, 1991, s. 372). Gayrimüslimlerden zimmet statüsü kazanan kişinin devlete karşı sorumluluğu sadece cizye vergisi olup bu vergi hâkimiyetin sembolü

¹ Bu makale 07/08/09 Eylül 2021 tarihinde İstanbul'da Rimar Akademi, Mardin Artuklu Üniversitesi ve Kudüs Üniversitesi işbirliğiyle gerçekleştirilen II. Uluslararası Tarih Araştırmaları Kongresi'nde sunulmuş sözlü bildirinin genişletilmiş hâlidir.

² 1260 (1845) tarihli 408 numaralı defter defterde alâ 10, evsât sınıfından 170 kayıt yapıldıktan sonra edna sınıfına ait kayıtlar olmadığı gibi defterin sonunda toplamları veren özet ve mühür kısmı yoktur. Bir yıl sonra tutulan 652 nolu defterdeki veriler kullanılmıştır.

olarak alınıp kişinin can, mal ve namus güvenliğini sağlama karşılığı sayılmıştır (Kocaoğlu, 2018, s. 285).

Cizye vergisi gayrimüslimlerin (zimmî) gelir durumlarına göre yüksek orta ve düşük olmak üzere alâ, evsât, ednâ şeklinde üç sınıfa ayrılmışlardır. İslamiyet'in ilk dönemlerinde 48, 24, 12 dirhem şeklinde üç sınıfta belirlendiği için Osmanlı Devleti'nde de buna uygun olarak belirlenmiştir. Ancak paranın standardındaki değişmeler bu kat sayının değişmesini zorunlu hale getirmiş sadece alâ, evsât ve ednâ şeklindeki sınıflamaya uyulmuş alınan cizye miktarları zaman içerisinde değiştirilmiştir (Ercan 1991, p. 373; Konan, 2015, s. 183). Bu çalışmada kullandığımız cizye defterlerinde bu sınıflandırmaya tabi olarak alâ 60, evsât 30, ednâ 15 kuruş şeklinde toplanmış ve kayda geçirilmiştir. Cizye vergisi, İslam hukukunun gereği olduğu için toplanmasına ve harcanmasına dikkat edilmiştir. Genelde devletin görevli memurları tarafından toplanmıştır. Ancak çoğu zaman cizyedâr denilen mültezimler toplamıştır. Cizye vergisinin toplanmasından sonra her mahalle ve köye “temessük” veya “tezkire” denilen bir resmi belge verilirdi. Zamanla cizye toplanmasında yaşanan yolsuzlukların önüne geçmek için cizyesini ödeyene cizye kâğıdı verilmeye başlanmıştır. Muhasebe kalemi vergi toplanacağı zaman her bölgenin ne kadar cizye kâğıdı varsa bir bohçaya koyar mültezime teslim ederdi. Vergi toplayan kişi vergisini aldığı gayrimüslime cizye kâğıdını teslim ederdi (Ercan, 1991, s. 374). Böylece bir kişi başka bir yere gittiğinde vergi kâğıdını göstererek vergisini ödediğini belgeleyerek tekrar vergi vermek durumunda kalmazdı.

Islahat Fermanı'yla “millet sistemi” yeniden ele alınmış gayrimüslimlere daha geniş ayrıcalıklar tanınmıştır. 1861 yılında Rum Patrikliği, 1863 yılında Ermeni Patrikliği, 1865 yılında Hahamhane Nizamnamesi yayınlanmıştır. Ardından Vilayet Nizamnamesi ile zimmilere vilayet meclislerinde temsil hakkı tanınmıştır. 1869 senesinde ise Tabiiyet-i Osmaniye Kanunnamesinin 9. maddesi ile Osmanlı Devleti'nde zimmîlik statüsü kaldırılmış Osmanlı vatandaşlığı kavramı getirilmiştir. Böylece İslam hukuku çerçevesinde din temeline dayanan vatandaşlık kavramı yerine modern uyrukluk kavramı getirilmiştir. 1876 anayasasında “Osmanlı tabiiyetinde bulunan herkes hangi din ve mezhepten olursa olsun istisnasız “Osmanlı tabir olunur” maddesiyle Müslüman ve gayrimüslim vatandaş ayrımı kaldırılmıştır (Konan, 2015, s. 187).

Şehrin Gelişimi

Kilis yerleşimi itibariyle Gaziantep platosunun güneybatısında Suriye sınırındadır (Akdemir & İncili, 2013, s. 80). İbrahim Konyalı İngiltere müzesindeki çivi yazılı kitabeğe göre Kilis'in en az 2800-3000 yıl önce var olduğunu ifade etmektedir (Konyalı, 1968, s. 31,32). Kilis'in Oylum köyünde bulunan Oylum höyüğü üç bin yıllık bir geçmişe sahip olduğu yapılan arkeolojik kazılarla da ortaya konulmaktadır (Kesici, 2011, s. 247). Hicri VII. yüzyılda Kilize isminin Ebu'l-fida (İbn-i Kesir) tarihinde yazdığı ifade edilmektedir (Ercivan, 2010, s. 25). 1073'te Haçlıların Anadolu'ya gelişi sırasında Kalçıs, daha sonraları Gizle (Kilize) olarak anılmış ve nihayetinde Kilis adını almış olduğu ifade edilir (Ercivan, 2010, s. 35). Ayrıca Ravanda Kalesi'nin Haçlılar tarafından 1097 yılında Türklerin elinden alındığına bakılırsa kasabada bu tarihten önce Türk hâkimiyetinin gerçekleştiği anlaşılmaktadır (Demirkent, 1992, s. 374). Kilis'in bugünkü yerinde ne zaman kurulduğu hususu net olarak tarihlendirilemese de Timur'un Azez kasabasını tahrip etmesinden sonra göçenlerle şehrin genişlemiş olduğu kaydedilmektedir (Darkot, 1977, s. 806; Halep Salnamesi 1302/1885, s. 166; Kilisli Kadri, 1932, s. 18). Kilis'in asıl şehirleşme süreci bölgenin fethinden sonra 1519'da başlamıştır. O dönemde şehir yapısının temel yapıları olan hamam-ı atik, boyacı dükkânı, sipahi pazarı, Ulu Cami ve Pirlioğlu veya Alacacı Cami gibi yapılar mevcuttu (Ercivan, 2010, s. 35). XVI. yüzyıl sonunda beş altı mahalle 600 civarında hanenin bulunduğu bir şehir olmuştur. Karakadı Cami ile Sabah pazarı çevresinde şekillenen şehir merkezi Büyükkütah, İnnaplıkütah, Tabakhane, Hakverdi ve Hacılyas mahalleleri ile Meşhetlik mahallesinin bir kısmı, Tekye mahallesinin doğu yarısı, Ketenciler, Tırıklı ve Karaali

mahallelerinin güney kesiminden meydana gelen bir yerleşime sahipti (Akdemir & İncili, 2014, s. 227). Verimli arazileri sayesinde fethedildikten sonra kadın sultanlara hass olarak tahsis edilmiştir (Çelikdemir, 2020, s. 491).

Halep'e yakın olması zamanla Kilis'i önemli bir ticaret ve konaklama merkezi hâline getirmiştir (Akdemir & İncili, 2013, s. 80). XIX. yüzyıla kadar şehrin yapısal özellikleri gelişerek yüzyılın sonlarında otuzu aşkın mahallesiyle yuvarlak şehir formunu korumuştur. Ticaret merkezi olarak varlığını koruduğu bilinen ve günümüzde Sabah Pazarı adı verilen yerde bulunan Bedesten 1930 yıllarında yıkılmıştır (Akdemir & İncili, 2013, s. 84). 1930'larda Bedesten içinde ve dışında Kilis vakıflarına ait birçok dükkânın faaliyette olduğu anlaşılmaktadır (VGM_D_02172_00003, s. 112-123).³

Kilis, idari bakımdan XIX. yüzyıla kadar Ekrâddan Okcu İzzeddinli, Amiki ve Şeyhler aşiretleri gibi çeşitli mütegalibe ve derebeyleri tarafından yönetilmiştir. 1831'de Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın oğlu şehri işgal etmiştir (Darkot, 1977, s. 806; Ercivan, 2010, s. 32; Çelikdemir, 2020, s. 491). Kilis 1869 yılında, Azez'in de bağlanması ile daha da büyümüştür. 1914'te Antep'e 1915'de Antep'ten ayrılarak, tekrar Halep'e bağlanmış ise de I. Dünya Savaşı sırasında Halep'in işgal edilmesi üzerine bağımsız bir sancak olmuştur (Ercivan, 2010, s. 33). 6 Aralık 1918'de İngiliz işgaline uğramıştır (Gülcü, 2012, s. 300). 29 Ekim 1919'da İngilizler işgali Fransızlara bırakmış, Ankara Antlaşması'na kadar Azez'in bir saat güneyine kadar olan kısım Kilis'in siyasi sınırı olarak kalmıştır (Ercivan, 2010, s. 34). Bu anlaşmayla günümüz sınırları belirlenmiştir.

Nüfus ve Toplum

Fetihten önce Azez'e bağlı bir köy olan Kilis Kanuni Sultan Süleyman'ın 1514 Mercidabık Seferi'nden sonra Canbolad ailesini buraya yerleştirmiş ve bu aileye yurtluk ocaklık⁴ olarak vermiştir (Akdemir & İncili 2014, s. 227). Ö. Ergenç'in ifadesiyle şehrin önemli işlevlere sahip birimleri olan mahalleler bu dönemde oluşmuş ve toplumsal ilişkilerin düzenlenişinde ve biçimlenişinde büyük bir gelişme olmuştur (Ergenç, 1984, s. 69). İ.Hakkı Konyalı 1519 yılında Kilis'te 314 nüfus 260 ev bulunduğu ifade etmiştir. (Konyalı, 1968, s. 158) Başka bir araştırma sonuçlarına göre Kilis'in 1519 yılında 6, 1867 yılında 32 ve 1908 yılında 33 mahalleye sahiptir. Bu mahalleler de yazları Kahramanmaraş ve Adıyaman taraflarında kışları Kilis'te konaklayan konargöçer oymak ve Türkmen aşiretlerin iskân edilmesiyle meydana gelmiştir (Akis & Tektuna 2017, s. 95). 1830-1840 yılları arasında, şehrin nüfusunun 20 bin olduğu belirtilmektedir (Demir, 2018, s. 107). Ancak bu sayının sadece kaza merkezine ait olup olmadığı kazaya bağlı yerleri de kapsayıp kapsamadığı bilinmemektedir. Halep Salnamesi kayıtlarına göre 1890-1891 yılı kaza nüfusu 72 bin, hane sayısı 4 bin 100'dür. Burada da nüfus sayısının sadece kaza merkezine ait olmadığı anlaşılmaktadır. Zira Ö. L. Barkan'ın önerdiği demografik araştırmalarda genel nüfusun hesaplanmasında hane sayısının 5 rakamıyla çarpılması daha gerçekçi sonuçlara götürecektir.⁵ Bu noktada Kilis kaza nüfusunun 1890 yılında 20 bin, 1891'de merkez nüfusu 12 bin, hane sayısının da 4 bin 335 olduğu daha gerçekçi görünmektedir (Pamuk, 2020, s.74, 75).

Kilis'te yaşayan gayrimüslim nüfus varlığını hep korumuş ancak Müslüman nüfustan hep az olmuştur. Cemaatler arasında farklılıklar söz konusudur. McCarhty Anadolu'da gayrimüslimlerin Anadolu Rumları kuzey ve batı yanda, deniz kıyısı vilayetlerinde yoğunluk oluşturduklarını ifade etmektedir. Yahudiler genelde batı Anadolu kentlerinde yoğunluktaydılar. Ermeniler doğu Anadolu, iç ve batı Anadolu'ya da dağılmışlardır. Doğuda, daha küçük Hristiyan

³ Bu vakıf mülkleri ayrı bir çalışma konusu olarak değerlendirilecektir.

⁴ Ocaklık sancaklar hükümet, yurtluk-ocaklık gibi isimlerle fetihten sonra hizmeti görülen mahallî bey veya emirlere bırakılan yerlerdir (Kılıç, 2007, s. 317).

⁵ Ö. Lütfü Barkan 5 genel nüfusu bulmak için bazı yaklaşımcı hesaplamalar için 5 sayısını önermiştir (Barkan, 1951-53, s. 11,12).

toplulukları özellikle (Katolik ve Ortodoks) Süryaniler, Keldani'ler, Nesturi'ler yaşamaktaydılar (McCarthy, 1998, s. 1). Aşağıda görüleceği üzere Kilis'te diğer cemaatlere göre Rum nüfus daha azdır. Kilis'te yaşayan Yahudiler ise Ermeni nüfustan sonra ikinci sırada gelmektedir (Şekil 2).

Cumhuriyetin ilk yıllarında Kilis hakkında bilgi veren Kilisli Kadri kazada azınlık⁶ unsur olarak daha önce Ermeni, Katolik, Yahudi ve Arapça konuşan pek az miktardaki Rum Ortodoks olduğunu yazmaktadır. Ermenilerle Katolikler İstiklal Savaşı sırasında göçüp kaybolmuş, Rumlar da mübadeleye tabi olarak ayrılmış olduklarından Arapça konuşan az miktarda Yahudi kaldığını ifade etmektedir (Kilisli Kadri, 1932, s. 135). Bu tespitler arşiv kayıtları ile de örtüşmektedir. 1265/1849 senesine ait cizye defterine göre Kilis'te Ermeni Rum Yahudi ve Marunîlerin yaşadığını görmekteyiz (BOA_ML_VRD_CMH_d_01493, s.2-15; Şekil 2). Marunîler Katolik mezhebinden olduğu için Kilisli Kadri Marunîleri sadece Katolik olarak anmış olabilir.

Cizye defterleri, cizye mükellefi gayrimüslimlerin kaydedilmesi ile oluştuğundan bu defterler üzerinden kesin bir nüfus hesaplaması yapılamamaktadır. Bu nedenle 1846 ve 1849 yıllarına ait Kilis gayrimüslim nüfusu için net bir rakam telaffuz edemiyoruz.

1869 yılında 7176 hanenin 326'sı gayrimüslim olduğu bilgisine dayanarak hane katsayısı 5'le çarparsak Kilis'te 1630 gayrimüslim yaşadığını söylemek mümkündür (Günver, 2003, s. 87).

1893 yılına ait nüfus verilerine dayanan Şekil 1'de Kilis'te 4067 gayrimüslim yaşadığı görülmektedir (Günver, 2003, s. 89). Bunu hane katsayısı olan 5'e böldüğümüzde 813 gayrimüslim hane olduğu tahmin edilebilir. Bu durumda 1869 ile 1893 yılları arasında hane sayısının 2,5 kat arttığını söyleyebiliriz. Zira 1846-1849 yıllarında 500-600 vergi mükellefi erkek nüfus söz konusudur. Bu nüfusa dengeli büyüyen kadın nüfusu dahil ettiğimizde en az 1200'e ulaşan bir gayrimüslim nüfus tahmin edilebilir. 1869'da 1630 tahmini sayısına ulaştığımızı göre anılan tarihler arasında Kilis'e gayrimüslim göç dalgasının yaşanmış olabileceğini göstermektedir. Şekil 1'te görülen dışardan gelen yabancı nüfusu çıkardığımızda Kilis'in 68 bin 873 gibi bir nüfusa sahip olduğu görülür. Bunların % 94'ü Müslüman %3,69'u Ermeni geriye kalan %2'ye yakın nüfus da Ermeni Katolik, Rum, Protestan ve Yahudiler oluşturmaktadır. 1881-1882 yılında Nüfus sayımında Diyarbakır merkez kazasının toplam nüfusunun % 68'i Müslümandı (Karaboğa, 2020, s. 65). Halep'in 1890'lı yıllarda nüfusunun %69,78'i Müslüman, %21,41'i Hristiyan, %8,81'i Yahudi idi (Demir, 2018, s. 107). Antep şehrinin XVIII. yüzyıl nüfusunun yaklaşık %10'unu gayrimüslimler oluşturuyordu (Demir, 2018, s. 107).

Şekil 1. 1310/1893 Tarihinde Kilis'te Yaşayan Gayrimüslimler

	Kadın	Erkek	Toplam
İslam	32.356	32.450	64.806
Ermeni Katolik	179	168	347
Rum	121	180	301
Ermeni	1.221	1.323	2.544
Protestan	156	177	333
Yahudi	261	281	542
Yabancı	1.670	1.887	3.557
Toplam	35.964	36.466	72.430

Kaynak: (Günver, 2003, s. 89)

⁶ Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimler için zimmî kavramı kullanılmıştır. Türkiye'de azınlık kavramı ise Lozan Konferansı sırasında uzun tartışmalara neden olmuş ve sadece Rum, Ermeni ve Yahudilerin azınlık statüsünde oldukları kabul edilmiştir (Güllü, 2018, s. 269).

Diğer taraftan cizye defterleri uzak veya yakın kazalardan gelen gayrimüslimler hakkında da bilgi vermektedir. Bu bilgiler Kilis'in çevre kazalarla ticari ve sosyal ilişkilerini göstermesi bakımından önemlidir. Bunlar; Halep, Ayntab, Gavurdağ, Sasın⁷, Maraş, Arapgir, Zeytûn, Diyarbakir, Muş, Urfa, Rakka, Gürün, Eğin, Dağlı gibi kaza ve sancak merkezleridir. 652, 933 ve 1493 numaralı cizye defterlerine göre oluşturulan Şekil 2'ye bakıldığında şehir dışından gelen kişi sayısının 111-128 arasında değiştiği görülmektedir. Bu da şehirde sürekli bir yabancı nüfus hareketliliği olduğunu göstermektedir.

Şekil 2 görüldüğü üzere 1846 yılında 622 kişiden vergi alınmış bunların Kilis'te ikamet edenlerin sayısı 511 dışardan gelenlerin sayısı ise 111 kişidir.

Şekil 2. Cizye Defterlerine Göre Vergi Mükellefleri

Tarih	Toplam	Kilisli	Yabancı
1846	622	511	111
1848	665	537	128
1849	722	609	113

Kaynak: BOA_ML_VRD_CMH_d_652, s. 2-13; 933, s. 2,17; 1493, s. 2-15.

1848 yılı cizye defterine göre dışardan gelenlerin hangi sancak ve kaza merkezlerinden geldiklerini tahlil ettiğimizde Kilis'in çevresiyle ilgili daha açık bir manzara görmek mümkündür. Defterde şahısların isim ve tasvirinin arkasından satır sonunda mütemekkin olduğu kaza merkezi yazılmıştır. Dışardan gelip artık Kilis'te ikamet etmeye başlayanlar için "Sasın mütemekkin-i Kilis" şeklinde kaydedilmiştir. Aynı şekilde yine Muş'ta ikamet ettiği anlaşılan 10 kişi de "Sasın mütemekkin-i Muş" şeklinde kaydedilmiştir. Buna göre Kilis'te ikamet edenler 537, dışardan gelenler 128 kişi şeklinde değerlendirme yapılacaktır. Dışardan gelenleri incelediğimizde en fazla gelenlerin Sasın⁸ gibi uzak bir yerden olması dikkat çekmektedir. Dışardan gelenlerin neredeyse %36'sını bu kazadan gelenler oluşturmaktadır. Sasın'dan olup Muş ve Kilis'te mütemekkin olanları da dâhil ettiğimizde dışardan gelenlerin %43,4'ü Kilis'le bir bağ kurmuştur. Sasın'lı gayrimüslimlerin Kilis'le hangi noktada yani dini veya ticari anlamda bir bağ kurduklarının izahını şimdilik yapamıyoruz. Ancak bu hususun araştırmaya geçecek bir nokta olduğunu da vurgulamak gerekir. İkinci olarak dışardan gelenlerin çoğunluk oluşturduğu yer ise Gavurdağ⁹'dır. Buradan gelenler dışardan gelenlerin %13,2'sini oluşturmaktadır. Halep'den gelenlerin oranı ise %12,4'dir. Gavurdağ ve Halep'ten Kilis'e gelenlerin sayısının neredeyse aynı olması ticari ve sosyal hareketliliğin bu yönde canlı ve aynı oranda olduğunu göstermektedir. Dördüncü sırada Muş'ta ikamet eden ve kayıtlarda Muş olarak belirtilenler gelmekte ve oranı %10,1'dir. Bunların çoğu %8'e yakını "Sasın mütemekkin-i Muş" şeklinde kaydedilenlerdir. Ardından Arapgir'den gelenler %5,4, aynı şekilde Zeytûn kazasından gelenler %5,4 oranına sahiptir. Ayntab ve Dağlı'dan¹⁰ gelenler ise %4'erlik bir orana sahiptir. Ayrıca Urfa'dan gelenler %3,1, Gürün'den gelenler %2,3, Diyarbakir'den gelenler %1,6 oranlarda temsil edilmektedir. Rakka, Eğin ve Maraş'tan gelenler ise %1'er oranlarda temsil edilmektedir. Bu durumda herhangi bir vesileyle dışardan gelenlerin yoğunluğuna göre Kilis'e Sasın, Gavurdağ, Halep, Muş, Arapgir, Zeytûn, Ayntab, Dağlı, Urfa, Gürün, Diyarbakir, Eğin, Rakka ve Maraş'tan gelmiştir.

⁷ Sasın 1578'de sancak olmuş ve Çıldır Eyaleti'ne bağlı bir yer (Sezen, 2006, s. 435).

⁸ Defterde bu kelime Sasın (صاسين) şeklinde yazılmıştır.

⁹ Gavurdağ şimdi Hatay il sınırları içinde yer alan şimdiki Nur Dağlarının bulunduğu bölge adı.

¹⁰ 1865'te Nahiye'dir. Halep Eyaleti sınırları içinde Maraş Pazarcık'a tabi bir yer (Sezen, 2006, s.134).

Şekil 3, 1849 yılı cizye defterine göre dışardan gelen gayrimüslim nüfusu da gösterecek şekilde düzenlenmiştir. Burada şehir dışından gelenlerin en çoğu 87 kişiyle Ermeni, 17'si Yahudi, 7'si Marunî ve 2'si de Rum cemaatine mensuptur. Ermenilerin şehirdeki gayrimüslim genel nüfus içerisindeki oranlarına benzer bir şekilde dışardan gelenlerinin de fazla olduğu görülmektedir. Kilis'te yaşayan gayrimüslimlerin %9,03'ü Marunî, % 71,43'ü Ermeni cemaatine mensuptur. Yahudiler % 11,17, Rumlar ise %8,37 gibi bir orana sahiptir. Buna göre Kilis'te yaşayan gayrimüslimlerin %72'ye yakını Ermeniler oluşurken diğer cemaatler ise %10'a yakın oranlarda temsil edilmektedir.

Şekil 3. 1265 (1849) Yılında Kilis'te Cizye Mükellefi Cemaatler

	Toplam	Kilisli	Dışardan gelen
Marunî	62	55	7
Ermeni	522	435	87
Rum	53	51	2
Yahudi	85	68	17
Toplam	722	609	113

Kaynak: BOA_ML_VRD_CMH_d_01493, s. 2-16.

1846 yılı cizye defterine göre hazırlanan veriler Şekil 4.'te görülmektedir. Bunların içerisinde gelir düzeyi yüksek olan 7 kişi Kilis'te ikamet etmektedir. Evsât ve ednâ sınıfından vergi verenlerin daha fazla olduğu açıkça görülmektedir. Dışardan gelenlerin çoğunluğunun da ednâ sınıfından vergi verdiği bakılırsa ticaret için gelenlerin de çok da iyi bir ekonomik sınıfa mensup olmadıklarını söyleyebiliriz. Tabi başka bir amaç için gelmiş olanlar da olabilirler. Bu tür hareketlilik diğer şehirlerde de söz konusu olmuştur. 1847 yılında Amasya'da cizyesini ödeyen ve hanlarda misafir olarak kalan yabancı 70 kişi Kayseri, Tokat, Diyarbakır, İstanbul, Sivas, Van, Halep gibi uzak şehirlerden geldikleri ifade edilmiştir (Eken, 2016, s. 111).

Şekil 4. 1262 (1846) Yılında Kilis'te Cizye Mükellefi Yerli ve Yabancılar

	Alâ	Evsât	Ednâ	Toplam
Yerli	7			420
Yerli		225		6.750
Yerli			279	4.185
Yabancı		35		1.050
Yabancı			76	1.140
Toplam	7	260	355	13.545

Kaynak:(BOA_ML_VRD_CMH_d___00652), s.13

1848 tarihli cizye defterine göre hazırlanan Şekil 5'te görüldüğü üzere Kilis'te yaşayan ve vergisini veren gayrimüslimlerin %76'sı 21-50 yaş aralığındadır. 21-30 yaş aralığında bulunan gayrimüslimler %34,16'dır. Kilisli gayrimüslimlerin genel yaş ortalamasına baktığımızda ise 32,8 civarında oldukça genç bir yaş ortalamasına sahip oldukları anlaşılmaktadır. 80 ve 90 yaşında iki tane yaşlının da düşük gelir seviyesinden vergi verdiği görülmektedir. En küçük vergi veren 14 yaşında bir kişi de Arapkir'den gelmiştir. Ayrıca cizye ödeyenlerin 15 ve 72 yaş aralığında oldukları görülmektedir.

Şekil 5. 1264/1848 Yılı Cizye Vergi Mükellefi Gayrimüslimlerin Yaşları

Yaş aralığı	kişi sayısı	edna (15)	evsat (30)	âlâ (60)	Kilis'li	Yabancı
14-20	93	85	8		77	16
21-30	252	193	58	1	182	70
31-40	180	101	79		152	28
41-50	85	33	49	3	72	13
51-60	42	24	17	1	39	3
61-72	11	6	3	2	9	2
80--	1		1		1	0
90--	1		1		1	0
Toplam	665	442	216	7	533	132

Kaynak: BOA_ML_VRD_CMH_d_00933, s.2-17.

Yine Şekil 5'te yaş aralıklarına baktığımızda şu sonuçlara ulaşmak mümkündür. 15 yaş altı nüfus hariç olmak üzere gayrimüslimlerin %14,69'u 15-20 yaş aralığındadır. %34,16'sı 21-30 yaş, %28,44'ü 31-40 yaş, %13,36'sı 41-50 yaş, %7,25'i 51-60 yaş, %1,72'si 61-72 yaş aralığındadır. 1833 Sivas ili merkez kazası Gayrimüslim nüfus defterleri kayıtlarına göre kayıtlı erkek nüfusun %30'u 0-9 yaş aralığında, %33'ü 10-29 yaş aralığında, %23'ü 30-49 yaş aralığında, %14'ü ise 50 yaşın üstündedir (Zabun, 2018, s. 61). Bu verilere baktığımızda Sivas'ta yaşayanlarla Kilis merkezde yaşayan gayrimüslimlerin 15-30 yaş aralığındaki nüfusun neredeyse aynı olduğu görülmektedir. Ancak 30-50 yaş aralığındaki kişilerin oranı Kilis'te %41,79'u bulmaktadır. 50 yaş üzerindeki kişi sayısının Sivas'ta daha fazla olduğu görülmektedir. Burada aksakallı olanların oranının %36 olması da bunu teyit etmektedir (Zabun, 2018, s. 63). Kilis'te aksakallı veya 50 yaş üstü kişilerin oranı sadece %2'dir. Bu durumda Kilis'teki nüfusun daha genç bir ortalamaya sahip olduğu ortaya çıkmaktadır.

Gayrimüslimlerin Ekonomik Durumları

Gayrimüslimlerin cizye vergisinin toplanmasında ekonomik durumlarına göre üç sınıfa ayrıldığını ifade etmiştik. Bununla ilgili kısa bir tarihi malumat verecek olursak III. Murad zamanında cizye miktarları alâ, evsât ve ednâ şeklinde sırasıyla 45, 30, 15 akçe olarak belirlenmiş Köprülü Fazıl Mustafa Paşa'nın sadrazamlığı döneminde cizye miktarları yeniden ayarlanmıştı. 1856 yılına kadar da alâ 60, evsât 30 ve ednâ 15 kuruş olarak kalmıştır (Karaboğa, 2020, s. 62). Kullandığımız cizye defterlerinde de bu miktardan cizye toplanmıştır. Osmanlı Devleti'nde genel uygulamaya göre kaza dışından gelenler veya gezgin tüccarlar vergisini ödediği şehirlerdeki defterlere kaydedilirdi (Çalışkan, 2020, s. 980). Bu durum 14 Mayıs 1855 tarihinde cizye vergisinin kaldırıldığı kamuoyuna duyurulmasına kadar devam etmiştir. Askerlik görevinin gayrimüslimler için de kutsal bir görev olduğu belirtilerek onların da istisnasız askere gidecekleri ilan edilmiştir (Gülsoy, 2002, s. 94). Cizye kaldırıldıktan sonra askere gitmek istemeyenlerden "bedel-i askeri" adı altında vergi alınmaya devam etmiştir. Kilis'te de aynı şekilde gayrimüslim erkeklerden askerlik bedeli toplanmış ve diğer vergilerle birlikte kazanın idari giderlerine harcanmıştır (Pamuk, 2020, s. 233).

Kilis'in ekonomik faaliyetleri hususu daha geniş bir çalışmanın konusu olabilir ancak genel anlamda Kilis'te ekonomik faaliyetlerden en önemlisini tarımsal faaliyetler oluşturmuştur. (Ercivan, 2010, s. 10). Süveyş Kanalı'nın açılmasıyla Kilis ekonomisinin gerilediği, Meşrutiyet

döneminde biraz canlandığı ifade edilmektedir (Günver, 2003, s. 104). Şimdilik bu konuda henüz somut verilerin ortaya konulduğunu söyleyemeyiz.

Ekonomik faaliyetin en önemli ayağı elbette şehirlerarası ticaretti. Bu konuda gayrimüslimlerin önemli bir yeri olduğu bilinmektedir. Bilhassa Ermeniler şehirlerarası ticarete önemli bir yer işgal etmişlerdir. Özellikle Halep bağlantılı ticarete büyük ilgi gösteren gayrimüslimler Anadolu'nun iç bölgelerinden gelerek ticaretle meşgul olmuşlardır. Örneğin Elazığ-Palu'nun Diyarbakır ve Halep'le yapılan ticaretin büyük bir çoğunluğunu Ermeniler ellerinde tutmuşlardır (Dalyan, 2011, s. 137). Kilis'e dışardan gelen gayrimüslimlerin çoğunluğu Sasın'dan sonra en fazla Halep ve Gavurdağ'dan gelenler oluşturmuştur. Bu konuda bölgesel ticaret ve özelde Kilis halkı için genelleme yapmaktan kaçınırsak Sasın, Halep ve Gavurdağ arasında iktisadi ilişkilerin yoğunlaştığı ticari bir yol güzergahı olduğu ve bu noktada yoğunlaştığı noktasında önemli bilgiler sunmaktadır. Buna ek olarak kuzeyden başlayarak bir bölgesel ticari ilişkiler ağı kurulmuş olduğu anlaşılmaktadır. Bu bölgeyi kabaca tarif ettiğimizde Gürün'den başlayıp doğuya doğru Eğin'e, Sasın'a ulaşmaktadır. Tekrar güneye dönerek Muş, Diyarbakır, Urfa ve daha güneyde Rakka'ya ardından dönüp Halep'i içine alan çemberin bir tarafını oluşturmaktadır. Maraş ve Gavurdağ ve Kilis'le tamamlanan bir diğer tarafı olmak üzere büyük bir çember Kilis'in bölgesel ticari ilişkilerinin sınırlarına işaret etmektedir (BOA_ML_VRD_CMH_d_00933, s.2-17).

Bu çevrede ticari faaliyet içerisinde bulunan gayrimüslimlerin ekonomik durumları özelde Kilisli gayrimüslimler için ancak genelde de bu bölgenin insanlarına dair bilgiler sunmaktadır. Bir başka deyişle bu bölgede ticari ilişkiler kuran gayrimüslimlerin kazançları ve gelir düzeyleri ne durumda olduğunu Kilis'te yaşayanlardan öğrenmek mümkündür. Bu hususta ilk tespitler şu şekilde olacaktır: Birincisi Kilis'te yüksek gelirli gayrimüslim var ancak genel olarak ekonomik durumlarının çok iyi olduğu söylenemez. Şekil 4'e bakılırsa Kilis'te ikamet eden alâ sınıfından vergi veren yüksek gelirli sadece 7 kişi vardır. Orta düzeyde gelire sahip kişi sayısı ise 260 olup bu sayı cizye verenlerin %41,80'ini oluşturmaktadır. Düşük gelir seviyesine sahip 355 kişi ise ednâ sınıfında vergi vermişlerdir. Bu da %57,07'sinin çok düşük ekonomik gelire sahip olduğu anlaşılmaktadır. Toparladığımızda Kilis'te yaşayan gayrimüslimlerin orta ve düşük gelir seviyesine sahip olup bunların sadece %1'nin ekonomik durumu iyidir. Öte yandan alâ sınıfından vergi vermiş olması çok zengin olduğunu da göstermese gerekir.

Şekil 6'da 1848 yılı vergi kayıtları incelenmektedir. 1846 yılında olduğu bu yılda da 7 tane alâ sınıfından vergi veren gayrimüslim vardır. Bu muhtemelen aynı kişilerdir. 216 kişi evsât sınıfından vergi vermiş 442 kişi de ednâ sınıfından vergi vermiş oldukları görülmektedir. Burada evsât sınıfından ödeme yapanlar cizye ödeyenlerin %32,38'ini oluşturmaktadır. Geriye kalanlar da ednâ sınıfından cizye vergisi ödemişler ve bu kişiler vergi mükellefi gayrimüslimlerin %66,57'sini meydana getirmektedir. Geriye kalan %1'lik dilim de alâ sınıfından olanları temsil etmektedir. Görüldüğü üzere gayrimüslimlerin neredeyse 2/3'ü düşük gelire sahip kişilerden oluşmaktadır.

Şekil 6. 1264/1848 Senesi Cizye Vergisi Mükellefleri

Cizye sınıfı	Ednâ (15)	Evsât (30)	Alâ (60)	Toplam
Kişi sayısı	442	216	7	663
Miktar	6.630	6.480	420	13.530

Kaynak: BOA_ML_VRD_CMH_d_00933, s. 17

1849 yılına ait 1493 numaralı cizye defterine göre hazırlanan Şekil 7'de Kilis'te toplam 722 cizye veren kişiden toplam 13 bin 695 kuruş alındığı görülmektedir. Burada daha önceki yıllarda alâ sınıfından 5 kişinin olmadığı sadece 2'sinin olduğu görülmektedir. Bunun kabaca üç sebebi olabilir. Bunlardan birincisi bu kişiler şehir dışına çıkmış olabilirler. İkincisi ekonomik anlamda gelir seviyeleri düşmüş bir alt sınıftan vergisini ödemiş olabilirler. Sonuncusu da ölmüş olabilirler. Bu konuda kesin bir yargıya varmak söz konusu değildir. Vergisini ödeyenlerin %25,6'sından yani 185 kişiden 5 bin 550 kuruş tahsil edilmiştir. Geriye kalan cizye mükelleflerinin %74'ünden yani 535 kişiden ise toplam 8025 kuruş tahsil edilmiştir. Bu duruma başka bir açıdan bakmak istediğimizde diğer şehirlerde yaşayanlara bakmak yararlı olacaktır. XVIII. yüzyıl başlarında Maraş, Malatya ve Antep'te bulunan cizye mükellefi gayrimüslimlere ait veriler işe yarar gözükmemektedir. Bu üç şehirde yaşayan gayrimüslimlerin üç sınıfta; âlâ, evsât ve ednâ sınıflarına göre oranlarının alâ %10, evsât %80 ednâ %10 şeklinde gerçekleştiği anlaşılmaktadır (Çalışkan, 2020, s. 975). Yani Kilis'te yaşayan gayrimüslimlerin daha çok evsât ve ednâ sınıfında yoğunlaştığı, adı geçen üç şehirde alâ sınıfında ve ednâ sınıfında daha orantılı bir ekonomik yapı göze çarpmaktadır.

Şekil 7. 1265/1849 Senesi Cizye Vergisi Mükellefleri

Cizye sınıfı	Ednâ (15)	Evsât (30)	Alâ (60)	Toplam (kuruş)
Kişi sayısı	535	185	2	722
Miktar	8.025	5.550	120	13.695

Kaynak: BOA_ML_VRD_CMH_d_01493, s. 2-17

1729 yılında Maraş'ta bulunan gayrimüslimlerin %13'ü alâ, %79 evsât ve %8'i ednâ sınıfından cizye vergisini ödemişlerdir. Bu durum Maraş'ta gayrimüslimlerde orta gelir düzeyinde yoğunlaşmış bir sosyal sınıf oluştuğunu göstermektedir. 1818 yılında aynı şehirde 5084 gayrimüslimden 352 kişi yani %7'si alâ, 3 bin 741 kişi %74'ü evsât, 991'i %19'u ednâ sınıfından vergi ödemişlerdir. Yaklaşık 90 yıllık bir süreçte yüksek ve orta gelir düzeyinde bir azalma olurken düşük gelir seviyesinde bir yükselme söz konusu olmuştur. Yani gelir seviyesinde genel anlamda bir düşüş olmuş gelir düzeyi düşük olanların oranı %8'den %19'a çıkarak iki kattan fazla artmıştır. 1847 yılında ise Maraş'ta yaşayan toplam 2 bin 877 gayrimüslimden 244 kişi yani %8'i alâ sınıfından, 2 bin 65 kişi %72'si evsât, 568 kişi %20'si de ednâ sınıfından vergi vermişlerdir. Bu durumda Maraşlı gayrimüslimlerin 1818 yılındaki durumlarını korudukları ortaya çıkmaktadır (Çalışkan, 2020, s. 979). Bir diğer yandan 1833 Sivas merkez kazası gayrimüslim nüfus defterleri kayıtlarına göre 95 kişi yani nüfusun %3'ü alâ, 2241 kişi %74'ü evsât, 204 kişi %7'si ednâ sınıfından kayda geçirilmiştir. Bunlarda başka %16'sı da cizye vergisi ödememekte veya başka yerde ödemekte oldukları belirtilmiştir (Zabun, 2018, s. 55). Bu noktadan bakıldığında gerek Maraş gerek Sivas şehirlerinde gayrimüslimlerin orta gelir düzeyinde daha fazla yoğunlaştıkları görülmektedir. Buna karşın Kilis kazasında ednâ sınıfında cizye ödeyenlerin daha kalabalık bir gurubu oluşturmuşlardır. Kilis'te düşük gelirli kişi oranı 1846'da orta gelirliyle yakınken daha sonra artmıştır (Şekil 4-7). 1849 yılında %74'ü ednâ sınıfından vergi verirken diğer her iki şehirde evsât sınıfından vergi verenler bu orandadır. Netice itibarıyla Kilisli gayrimüslimlerin Sivas ve Maraşlılara göre daha düşük bir ekonomik seviyeye sahip oldukları anlaşılmaktadır.

Diğer bir nokta da gayrimüslim cemaatlerin kendi aralarında vergi sınıflarına göre karşılaştırılmasıdır. Şekil 8 buna göre hazırlanmıştır. Buna göre Ermeni, Maruni, Yahudi ve Rum cemaatlerinin çoğunluğu alt gelir sınıfına mensup oldukları açıkça görülmektedir. Ermenilerin %74,1'i, Marunilerin %64,5'i, Yahudilerin %81,2'si ve Rumların %73,6'sı ednâ sınıfından vergilerini ödemişlerdir. Burada Yahudilerin bilinenin aksine ekonomik anlamda diğer cemaatlere

göre daha düşük ekonomik seviyeye sahip olmalarına dikkat çekmektedir. Ekonomik anlamdan Maruniler daha iyi bir ekonomik seviyeye sahiptirler. Hem orta sınıf seviyesinde vergi verenlerin oranı diğerlerine göre yüksek hem de alâ sınıfından iki vergi mükellefi bu cemaate mensuptur. Bunların birisi Kilis diğeri Haleplidir. Marunilerin evsât sınıfından vergi veren kişilerinin oranı %32,3 iken en kalabalık gayrimüslim topluluğunu oluşturan Ermenilerin bu sınıfta vergi verenlerin oranı %25,9'dur. Bu oranlar Yahudilerde %18,8, Rumlarda %26,4'tür. Bu durumda Ermenilerin ve Rumların ekonomik anlamda aynı seviyede olduklarını söyleyebiliriz. Yahudiler diğer cemaatlere göre düşük gelirli olup bunların 18,8'i evsât sınıfından vergi öderken %81,2'si ednâ sınıfından vergilerini ödemişlerdir.

Şekil 8. 1265/1849 Yılı Verilerine Göre Gayrimüslimlerin Ekonomik Durumları

	Ermeni	Marûni	Yahudi	Rum
Alâ		2		0
Evsât	135	20	16	14
Ednâ	387	40	69	39
Toplam 722	522	62	85	53

Kaynak: BOA_ML_VRD_CMH_d_01493, s.2-16

Gayrimüslimlerin Tipolojik Değerlendirmesi

Cizye defterlerinde gayrimüslimler boy ve şekil olarak tarif edecek tanımlamalarla kaydedilmiştir. Orta boylu aksakallı Bedros veledi Abraham, Orta boylu kara sakallı Maksimibaş veledi Ohan gibi tanımlama mevcuttur. Boyları ile ilgili olarak ise kısa, orta, uzun şeklinde tarif edilmişlerdir. Fiziksel görünümünün en belirgin tarafı olan saç ve sakal renkleriyle tanımlanmış ve bunlar beyaz, kıvr, kızıl, kumral, kara, köse, sarı, boz, teze ve ter gibi ifadelerle tasvir edilmişlerdir. Sakallı olmayanların bıyık renkleri belirtilmiş, bıyığı yeni çıkanlar için teze ve biraz kararan gençler için ter bıyıklı tabiri kullanılmıştır. Bu çerçevede 933 numaralı cizye defteri esas alınarak Şekil 9 hazırlanmıştır. Aksakallı veya beyaz sakallı olarak kaydedilen 13 kişinin yaş ortalaması 64 olduğuna göre yaşları itibarıyla beyazlamış sakallarını tarif etmişlerdir. Kıvr renkli iki kişi de 60 yaşlarında olduğuna göre beyazlaşmaya başlamış olduğu anlaşılmaktadır. 35 kişi kızıl sakallı olarak tarif edilmiş ve kaydedilmiştir. Kırmızıya yakın kızıl sakallı kişiler genelin %5,26'sını oluşturmaktadır. Kumral renkli olanlar ise 125 kişi olup genelin %18,80'ini oluştururken kara sakallılar 219 kişiyle %33'e yakın bir orana sahiptir. Sarı renkli 74 kişi %11,13, boz renkli olanlar 47 kişi %7 gibi bir orana sahiptir. Ter bıyıklı 133 genç genelin %20'sini oluştururken bunların yaş ortalamaları 21'dir. Sakallı olanların yaş ortalaması 43 iken bıyıklı olanların yaş ortalaması ise 29'dur. Gayrimüslimlerde sakal bırakma oranına baktığımızda %26 oranla 175 kişi olduğu görülmektedir. 665 kişinin 490'ı yani %74'ünün sadece bıyık bıraktığı, yaş ilerledikçe sakal bırakmanın adet olduğunu söyleyebiliriz (BOA_ML_VRD_CMH_d_00933, s. 2-17).

Sakal bırakanların yaş aralıklarına baktığımızda 15-20 yaş aralığında 4 kişi sakallı olup sakal bırakanların %2,29'una denk gelmektedir. 21-30 yaş arası sakal bırakanların sayısı ise 23 kişi olup %13,14'üne denk gelmektedir. 31-40 yaş aralığında sakal bırakanların sayısı 50 olup %28,57, 41-50 yaş aralığında sakal bırakanların sayısı ise 54 olup %30,86'ya denk gelmektedir. 51-60 yaş aralığında sakallı olanların oranı ise %20'dir. 61-90 yaş aralığında sakallı olan 9 kişi sakal bırakanların %5,14'üne denk gelmektedir. Bu bilgilere dayanarak her yaş aralığında sakal bırakıldığı ancak daha çok 30-50 yaş aralığında sakal bırakmanın adet olduğu görülmektedir. Bıyık bırakanların yaş ortalamasına baktığımızda genç yaşlarda bıyıklı oranlarının yüksek olduğu görülür. 15-20 arası 89 kişinin bıyıklı sadece 4 kişinin sakallı olduğu anlaşılmaktadır. Bu yaş aralığında olanlar bıyık bırakanların %18'ini oluşturmaktadır. Bıyıklı olanların çoğu 21-30 aralığında olup 230 kişi ile bıyıklıların %47'sini oluşturmaktadır. 31-40 yaş aralığında bıyıklı olan 129 kişi bıyıklıların

%26'sını oluşturmaktadır. 41-50 yaş aralığında sadece 31 kişi bıyıklı olup bıyıklıların %6'sını oluşturmaktadır. 55-70 yaş aralığında sadece 11 kişi vardır. Genel olarak baktığımızda 665 kişinin %67'si bıyıklı ve 40 yaşın altındadır. Sakal bırakma adeti yaşın ilerlemesiyle orantılı ancak yaş ilerlemiş de olsa sakal bırakmayanlar da mevcuttur (BOA_ML_VRD_CMH_d_00933, s.2-17).

Şekil 9. Gayrimüslimlerin Sakal Bıyık Renkleri ve Yaş Ortalamaları

	Sayı	Yaş ortalaması	Genele oranı %
Beyaz	13	64	1,95
Kır	2	60	0,30
Kızıl	35	49	5,26
Kumral	125	36	18,80
Kara/siyah	219	34	32,93
Köse	6	32	0,90
Sarı	74	32	11,13
Boz	47	28	7,07
Teze/Taze	11	22	1,65
Ter	133	21	20,00
Toplam	665		100,00

Kaynak: BOA_ML_VRD_CMH_d_00933, s. 2-17

Boyları itibariyle baktığımızda 495 kişinin yani %74,4'ünün orta boylu, 107 kişinin %16,1'nin uzun boylu, 63 kişinin %9,5'inin de kısa boylu olduğu görülmektedir (BOA_ML_VRD_CMH_d_00933, s.2-17). 1833 Sivas kazası gayrimüslim nüfus defterleri kayıtlarına göre kayıtlı erkek nüfusun %62'sinin orta boylu, % 18'inin uzun boylu, % 10'unun uzunca boylu ve yine yaklaşık % 10'unun kısa boylu olduğu görülmektedir (Zabun 2018, s. 59). Kilisli gayrimüslimlerin boyları itibariyle Sivasslı gayrimüslimlerle aynı oranlara sahip olmaları genel tip olarak iki şehirde yaşayan gayrimüslimlerin farklı olmadıkları aynı standartlarda bir tipolojiye sahip olduklarını göstermektedir.

Sonuç

Bu çalışma neticesinde 1846 ve 1849 yılları arasında Kilis'te 1500-1600 civarında gayrimüslim yaşadığı tahmin edilmiştir. Ekonomik ilişkilerin çevre şehirlerle oldukça yoğun olduğu görülmüş ve Sasın başta olmak üzere Halep, Gavurdağ, Arapgir, Diyarbakır, Eğin, Gürün, Maraş, Rakka, Muş, Urfa, Zeytûn gibi Doğu ve Güney doğu Anadolu şehirleriyle Suriye bölgesinden Kilis'e gayrimüslimlerin geldikleri ve bu sayının yıllara göre 100-130 civarı bir aralıkta değiştiği anlaşılmıştır. Maraş ve Sivas gibi daha büyük şehirlerde yaşayan gayrimüslimlerin daha yüksek gelir düzeyine sahip oldukları ve orta gelir seviyesinde yoğunlaştıkları görülürken Kilis'te yaşayan gayrimüslimlerin ekonomik anlamda alt gelir sınıfında yoğunluk oluşturdukları tespit edilmiştir. Özellikle Yahudi cemaatinin en düşük ekonomik seviyeye sahip gayrimüslim cemaatini oluşturduğu görülmüştür. Marunîlerin bölgede daha iyi bir ekonomik ilişkiler kurmuş olmaları ki diğer cemaatlere göre daha iyi bir ekonomik düzeyde oldukları anlaşılmaktadır. Kilis'te en kalabalık gayrimüslim cemaati oluşturan Ermenilerin ekonomik anlamda Rumlarla aralarında pek bir fark olmadığı görülmüştür. Yaşam süreleri açısından baktığımızda Maraş'ta yaşayan gayrimüslimlerden ileri yaşlardaki kişi sayısının Kilis'tekilere göre daha fazla olduğu görülmüştür. Bu durum insanların ekonomik seviyeleri ile yaşam uzunlukları arasındaki ilişki düşünüldüğünde ekonomik durumlarının yaş ortalamalarını da etkilediğini söylemek mümkündür. Tipolojik olarak

gayrimüslimlerin genelde sakal bırakmadıkları %75'nin bıyık bırakmanın adet olduğu anlaşılmıştır. Sakal bırakma adetinin daha çok ileri yaşlarda özellikle 30-50 yaşlarında olduğu görülmüştür. Sakal bırakmanın çok yaygın olduğu bir sosyal çevrede sakal bırakanların yaş ortalaması 43 olarak gerçekleşmiştir. Sakallı olanlarda kara ve kumral renkli olanların daha fazla ve yaş ortalamasının 34 ve 36 olması Kilis'te yaşayan gayrimüslimlerin genç bir nüfusa sahip olduklarını göstermektedir. Genel yaş ortalamasının 33 olması da bu durumu açıklamaktadır. Azda olsa genç yaşta sakal bırakan olduğu gibi ileri yaşlarda sakal bırakmayanlar da bulunduğu görülmüştür. Sakal bırakmanın adet haline gelmediği söylenebilirken bıyık bırakmanın ise yaygın bir tercih olduğu görülmüştür. Kilisli gayrimüslimlerin bir bütün olarak tipolojik özellikleri dikkate alındığında çevre şehirlerdeki gayrimüslimlerle benzer özellikler taşıdıkları görülmektedir.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi Defteri: VGM_D_02172_00003

Başkanlık Osmanlı Arşivi Maliye Nezareti Varidat Muhasebesi cizye Defteri:
BOA_ML_VRD_CMH_d_00652, 2-13

BOA_ML_VRD_CMH_d_00933, 2-17.

BOA_ML_VRD_CMH_d_01493, 2-15.

Başkanlık Osmanlı Arşivi Halep Salnamesi 1302/1885.

Araştırma Eserler

Adıyke, N. (2014). Osmanlı millet sistemine dair tartışmalar ve siyasal bir uzlaşma modeli olarak Osmanlı millet sistemi. *Yeni Türkiye*, 60, 345-357.

Akdemir, İ. O & İncili, Ö. F. (2013). Şehir morfolojisi ve iktisadi yapı ilişkileri: XIX. yüzyıl Kilis şehir örneği, *Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(6), 79-101.

Akdemir, İ. O & İncili, Ö. F. (2014). Coğrafi ortam ve kent fizyolojisi ilişkileri: XIX. yüzyıl Kilis şehri örneği, *Marmara Coğrafya Dergisi*, 29, 220-247.
<https://doi.org/10.14781/mcd.26778>.

Akis, M & Tektuna, M. (2017). Hurûfât defterlerinde 17-19 yüzyıllar arasında Kilis'te sosyal ve dini hayat, *Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(14), 88-103.
<https://doi.org/10.31834/kilissbd.354630>.

Barkan, Ö.L. (1951-1953). Tarihi demografi araştırmaları ve Osmanlı tarihi. *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü Türkiyat Mecmuası*, 9, 1-25.

Braude, B. (1999). Millet sisteminin ilginç tarihi. İçinde *Osmanlı Tarihi Ansiklopedisi* (Cilt 4, ss. 245-255). Yeni Türkiye Yayınları.

Çalışkan, A. (2020). Cizye defterlerine göre Maraş'ta gayrimüslimlerin ekonomik durumları. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17(2), 967-986
<https://doi.org/10.33437/ksusbd.726821>.

Çelikdemir, M. (2020). Kilis voyvodası el-Hac Mehmed'in öldürülmesi (M.1714/H. 1126). *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 30(2), 491-504.
<https://doi.org/10.18069/firatsbd.752231>.

Çoruh, H. (2020). Cizye tahrirlerine göre Antakya'da gayrimüslim cemaatler. *Vakanüvis - Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 5(1), 74-124. <https://doi.org/10.24186/vakanuvis.670216>.

Dalyan, M. G. (2011). *XIX. yüzyılda gelenekten Batı kültürüne geçişte Ermeni yaşamı*. Öncü Kitap.

- Darkot, B. (1977). Kilis. İçinde *İslam Ansiklopedisi* (Cilt 6, ss. 806-808). Milli Eğitim Bakanlığı.
- Demir, E. (2018). Osmanlıda gayrimüslim nüfusu ve yerleşimi: 19. yüzyılda Ayıntab örneği. *Nüfusbilim Dergisi*, 40, 105-125.
- Demirkent, I. (1992). Haçlı seferleri dönemi kalelerinden Râvendân. *Belleten*, 56(216), 371-390.
- Eken, G. (2016): Tanzimat dönemi cizye defterlerine göre Amasya'da gayrimüslimler. *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 11(1), 105-132. <https://doi.org/10.19129/sbad.45>.
- Ercan, Y. (1991). Osmanlı İmparatorluğu'nda gayrimüslimlerin ödedikleri vergiler ve bu vergilerin doğurduğu sosyal sonuçlar. *Belleten*, 55(213), 371-392.
- Ercivan, H. (2010). *19. yüzyılda sosyo-ekonomik yönüyle Kilis kazası* (Tez No. 274058) [Yüksek Lisans, Marmara Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi.
- Ergenç, Ö. (1984). Osmanlı şehirlerindeki "mahalle"nin işlev ve nitelikleri üzerine. *Osmanlı Araştırmaları*, 4, 69-78.
- Gülcü, E. (2012). Milli mücadele döneminde Kilis. *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2(3), 1-37.
- Güllü, R.E. (2018). Lozan Antlaşması sonrası Türkiye'nin azınlıklara yönelik politikaları. *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, 7(2), 268-298.
- Gülsoy, U. (2002). Osmanlı gayrimüslimlerinin askerlikten muafiyet vergisi: bedel-i askeri (1855-1909). *Tarih Dergisi*, 37, 93-118.
- Günver, K. (2003). *Kilis'te yaşayan gayrimüslimler* (Tez No. 137265) [Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi.
- İnalçık, H. (1993). Cizye. İçinde *İslam Ansiklopedisi* (Cilt 8, s. 45-48). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Karaboğa, D. V. (2020). Diyarbakır gayrimüslimlerinde sosyal ve hukuki yaşam (1838-1909). *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 51, 61-73.
- Kenanoğlu, M. M. (2013). Zimmî. İçinde *İslam Ansiklopedisi* (Cilt 44, ss. 438-440). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kesici, Ö. (2011). Kilis'in şehir coğrafyası özelliklerine genel bir bakış. *Doğu Coğrafya Dergisi*, 1(1), 246-280.
- Kılıç, O. (2007). Ocaklık. İçinde *İslam Ansiklopedisi* (Cilt 33, ss. 317-317). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kilisli Kadri (1932). *Kilis tarihi*. Bürhaneddin Matbaası.
- Kocaoğlu, B. (2018). 1844 ve 1846 tarihli Çankırı cizye defterlerine göre Çankırı'da gayrimüslimler. *Alinteri Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(4), 283-295. <https://doi.org/10.30913/alinterisosbil.440669>.
- Konan, B. (2015). Gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarının hukuki durumuna ilişkin bir değerlendirme. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 64(1), 171-193. https://doi.org/10.1501/Hukfak_0000001776.
- Konyalı, İ. H. (1968). *Âbideleri ve kitâbeleri ile Kilis tarihi*. Fatih Matbaası.
- Küçük, C. (1999). Osmanlı Devleti'nde millet sistemi. *Osmanlı Ansiklopedisi*, (Cilt IV, ss. 208- 216) Yeni Türkiye Yayınları.
- Sezen, T. (2006). Osmanlı yer adları (alfabetik sırayla). Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını.

Taşkın, O. (2021). Ekonomik ve tipolojik bir tahlil: Kilis'te gayrimüslimler (1846-1849), *Mavi Atlas*, 9(2), 167-181

McCarthy, J. (1998). *Müslümanlar ve azınlıklar*. (Bilge Umar, Çev.) İnkılap Yayınevi.

Özel, A. (1996). Gayri Müslim. İçinde *İslam Ansiklopedisi* (Cilt 13, ss. 418–427). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Pamuk, B. (2020). *Kilis kazası (1867-1908)*. Kilis Belediyesi.

Zabun, S. (2018). 1833 yılı Sivas ili merkez kazası gayrimüslim nüfus defterlerine göre gayrimüslimlerin cizye vergisi ve konut mülkiyeti verileri ve fiziksel özellikleri. *Uluslararası Ticaret ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 2(1), 51–67. <https://doi.org/10.30711/utead.439049>